

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN—POLONIA

VOL. XXXI, 17

SECTIO G

1984

Instytut Historii i Teorii Państwa i Prawa UMCS
Zakład Prawa Rzymskiego

Marek KURYŁOWICZ

**Paul. D. 47, 10, 26 i obyczajowo-prawne zagadnienia
rzymskiej iniurii**

*Paul. D. 47, 10, 26 и нравственно-юридические вопросы оскорбления
в римском праве*

Paul. D. 47, 10, 26 und die sittenrechtlichen Probleme der römischen Injurie

Iniuria należy do tematów budzących od dawna znaczne zainteresowanie w romanistyce prawniczej, a ostatnie lata przyniosły znów ożywienie badań w tym zakresie.¹ Przyczyn tej popularności można dopatrywać się już w samym znaczeniu iniurii w życiu Rzymian, którzy byli nadzwyczaj uczuleni na punkcie godności osobistej i dobrego imienia.² W konsekwencji iniuria obejmowała liczne stany faktyczne (G 3, 220 i.f.: *pluribus modis*), które dawały podstawę do wniesienia odpowiedniej skar-

¹ Wykaz powojennej literatury zawiera: *Operum ad ius Romanum pertinentium quae ab anno MCMXL usque ad annum MCMLXX edita sunt INDEX* (curavit *Mantius Sargenti*), *Pars secunda*, Mediolani 1980, s. 271 i n. Na szczególną uwagę zasługują prace: F. Raber: *Grundlagen klassischer Injurienansprüche*, Wien 1969; U. v. Lübtow: *Zum römischen Injurierecht*, „*Labeo*” 1969, t. 15, s. 131 i n.; R. Wittmann: *Die Entwicklungslinien der klassischen Injurienklage*, „*Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung*” [dalej cyt. SZ] 1974, t. 91, ss. 285—359; A. Manfredini: *Contributi allo studio dell' „iniuria” in età repubblicana*, Milano 1967; *id.*: *La diffamazione verbale nel diritto romano, I. Età repubblicana*, Milano 1979. W literaturze polskiej interesująco scharakteryzował rozwój iniurii A. Koch: *Ewolucja deliktu iniuria w prawie rzymskim epoki republikańskiej*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*” [dalej cyt. CPH] 1967, t. 19, z. 2, s. 51 i n.

² Koch: *op. cit.*, s. 73; K. Kolańczyk: *Prawo rzymskie*, Warszawa 1978, s. 437. Por. też M. Kaser: *Das römische Privatrecht*, [cyt. dalej RPR 1], Bd. 1, München 1975 (2. Aufl.), s. 624.

gi (*actio iniuriarum*). Badania nad nimi nie są jeszcze zakończone w szczególności dlatego, że coraz bardziej ujawnia się konieczność wsparcia rozważań prawnych badaniami nad społeczno-obyczajowym tłem poszczególnych stanów faktycznych (kazuśów), składających się na pojęcie iniurii.³ Aktualne tendencje w romanistyce światowej, odchodzącej znacznie od dogmatyki na rzecz między innymi historycznych badań socjologicznych, wydają się nowym poszukiwaniom wyraźnie sprzyjać.

1

Interesujące aspekty iniurii, zarówno prawne, jak i społeczno-obyczajowe, zawiera fragment *D. 47, 10, 26 — Paul. 19 ed.: Si quis servum meum vel filium ludibrio habeat licet consentientem, tamen ego iniuriam videor accipere: veluti si in popinam duxerit illum, si alea luserit. sed hoc utcumque tunc locum habere potest, quotiens ille qui suadet animum iniuriae faciendae habet, atquin potest malum consilium dare et qui dominum ignoret: et ideo incipit servi corrupti actio necessaria esse*. Wywoływał on już od dawna zainteresowanie romanistów ze względu na połączenie w nim problematyki *actio iniuriarum* i *actio servi corrupti*.⁴ Spowodowało to powstanie też wokół niego kontrowersji, dotyczących między innymi zasięgu interwencji kompilatorów w tekst. Za interpolowany uważa się na ogół zwrot *vel filium* jako rozszerzający tekst na syna (*filius familias*), do którego miałyby też zastosowanie *actio servi corrupti*, dotycząca w prawie klasycznym wyłącznie niewolnika.⁵ Jako argument służy *D. 11, 3, 14, 1 — Paul. 19 ed.: De filio filiave familias corruptis huic edicto locus non est, quia servi corrupti constituta actio est, qui in patrimonio nostro esset, et pauperiorem se factum esse dominus probare potest dignitate et fama domus integra manente: [sed utilis competit officio iudicis aestimanda, quoniam interest nostra animum liberorum nostrorum non carrumpi]*.

Po wyjaśnieniu przez Paulusa, że edykt *de servo corrupto* nie ma zastosowania do *filii (filiae) familias*, przychodzi końcowe zdanie, zaprzeczające (*sed...*) w istocie temu i rozszerzające *actio servi corrupti* na *filii familias* jako *actio utilis*. Zdanie to ma rzeczywiście znamiona późniejszego

³ Kaser: RPR 1, s. 624, przypis 12; Koch: *op. cit.*, s. 73.

⁴ Tekst pochodzi z księgi 19 komentarza do edyktu Paulusa, poświęconej zagadnieniu *servi corruptio*; por. O. Lenel: *Palingenesia iuris civilis*, t. 1, Leipzig 1889 (Nachdruck: Graz 1969), s. 1000.

⁵ Poglądy na autentyczność tekstu omawia Raber (*op. cit.*, ss. 141—143), który uważa przypuszczenia interpolacyjne za niedostatecznie uzasadnione. Interpolację przyjmuje nadal Wittmann: *op. cit.*, ss. 353; 356.

dotadku do autentycznego tekstu.⁶ Nie może to jednak stanowić podstawy do przeniesienia takich samych podejrzeń interpolacyjnych na D. 47, 10, 26, albowiem ten tekst dotyczy przede wszystkim iniiurii wyrządzonej dzierżycielowi władzy poprzez działanie skierowane wobec podległej mu osoby (tzw. iniiuria pośrednia — patrz niżej). *Actio servi corrupti* wspomniana jest tu tylko ubocznie dla sytuacji, gdyby nie miały miejsca przesłanki iniiurii i jest zrozumiałe, że odnosi się do niewolnika. O możliwości odniesienia jej wobec *filius familias*, nawet jako *actio utilis*, nie ma w D. 47, 10, 26 mowy. Twierdzenia o interpolacji tego fragmentu wynikają zatem głównie z uogólnienia interpolacji w D. 11, 3, 14, 1 i nieuzasadnionego przeniesienia jej na inny tekst.

2

Łączność obu omówionych fragmentów tkwi natomiast w podniesieniu przez Paulusa problemu prawnych skutków działań demoralizujących syna podległego władzy (*filius familias*). Z D. 11, 3, 14, 1 wynika, że problem taki (*filius corruptio*) w prawie klasycznym istniał oraz że Paulus zastanawiał się nad możliwością rozszerzonej wykładni edyktu *de servo corrupto*.⁷ Różnica między niewolnikiem, jako składnikiem majątku właściciela, a wolnym *filius familias* doprowadziła go do wniosku o niemożności analogicznego zastosowania wskazanego edyktu wobec synów. Wzmacnia to poprzedni wniosek, że w D. 47, 10, 26, pochodzącym z tej samej księgi komentarza Paulusa do edyktu, nie mógł jurysta łączyć *filius* ze wspomnianą tamże *actio servi corrupti*. Konsekwentnie, wzmianki *vel filium* oraz *servi corrupti actio* w D. 47, 10, 26 nie wykluczają się wzajemnie, albowiem konkurencja skarg (*a. iniuriarum* i *a. servi corrupti*) mogła zachodzić tylko w odniesieniu do niewolnika.⁸ Pozostawał jednak problem *filius corruptio*. Działanie demoralizujące syna nie naruszało wprawdzie, zdaniem Paulusa, interesu majątkowego ojca (*pater familias*), ale powodowało uszczerbek w dobrej opinii i sławie domu (*dignitate et fama domus* — D. 11, 3, 14, 1) oraz w poczuciu honoru zwierzchnika fa-

⁶ Por. literaturę zestawioną przez Rabera: *op. cit.*, s. 143, przypis 16; nadto Wittmann: *op. cit.*, s. 356; J. Macqueron: *L'intérêt moral ou d'affection dans les obligations délictuelles en droit romain* [w:] *Études offertes à P. Audinet*, Paris 1968, s. 182; E. Valino: *Actiones utiles*, Pamplona 1974, s. 343 i n.

⁷ Por. R. Maschke: *Die Persönlichkeitsrechte des römischen Injuriensystems*, Breslau 1903, s. 47.

⁸ Co do tej konkurencji por. G. Longo: *D. 11, 3*, „Bulletino dell' Istituto di diritto romano” [dalej cyt. BIDR] 1961, t. 64, ss. 207—209.

milijnego (*nostrum pudorem pertingit* — *D. 47, 10, 1, 5*).⁹ Skoro zaś powstawały takie sytuacje, a nie miała do nich zastosowania *actio servi corrupti*, to powstawało dla jurysty rzymskiego konsekwentne pytanie: jakie środki prawne byłyby możliwe do zastosowania w przypadkach działania „pogarszającego” syna (*filius familias*)? Z pomocą w odszukaniu odpowiedzi przychodzi właśnie *D. 47, 10, 26*, stwierdzający możliwość uznania, że miała miejsce w takim przypadku iniuria, a zatem i *actio iniuriarum*. Tekst ten stanowi więc niejako ciąg dalszy rozważań Paulusa z *D. 11, 3, 14, 1*: skoro nie jest uzasadniona w odniesieniu do *filius familias actio servi corrupti*, to może byłaby odpowiednia *actio iniuriarum*. W ten sposób problem został przeniesiony na płaszczyznę iniurii i w tym ujęciu należy go rozważyć.¹⁰

3

Pierwsza szczegółowa przesłanka zastosowania *actio iniuriarum* w przypadku opisanym w *D. 47, 10, 26* dotyczy zgody niewolnika (syna) na znieważające go działanie: *Si quis servum meum vel filium ludibrio habeat licet consentientem...* Podkreślone zastrzeżenie jest zasadne w obliczu reguły wynikającej dla iniurii w *Ulp. D. 47, 10, 1, 5 i.f.*: *quia nulla iniuria est, quae in volentem fiat*. Zgoda na uczestniczenie w działaniach o charakterze zniewagi wykluczała zatem możliwość uznania, że nastąpiła iniuria wobec godzącej się na to osoby. Z okoliczności tej zdawał sobie dobrze sprawę Paulus i wprowadził wyraźne zastrzeżenie, że może tu (*D. 47, 10, 26*) wchodzić w rachubę iniuria mimo zgody niewolnika lub syna. Możliwość taka występowała przy wspomnianej już iniurii pośredniej, tj. wyrządzonej ojcu (*pater familias*) lub właścicielowi niewolnika poprzez znieważające działanie, skierowane bezpośrednio wobec podległych im osób (*G. 3, 221—222; Ulp. D. 47, 10, 15, 34; 47, 10, 41*). W przypadku iniurii wobec syna przysługiwały wówczas ojcu (*pater fa-*

⁹ Co do *pudorem laedere* jako naruszenia subiektywnego poczucia honoru por. *D. Daube: „Ne quid infamandi causa fiat” — the Roman Law of Defamation*, [w:] *Atti del Congresso internazionale di diritto romano e di storia del diritto*, Verona 1949, t. 3, s. 421; *Manfredini: La diffamazione...* [por. przypis 1], s. 199 i n. O ochronie czci jako zasadniczym celu iniurii pośredniej pisze *Koch: op. cit.*, s. 72.

¹⁰ Dlatego zapewne *D. 47, 10, 26* znalazł się w tytule *D. 47, 10: De iniuriis...*, choć stanowi fragment pracy poświęconej w istocie *servi corruptio*; por. przypis 4. Co do łączności obu omawianych tekstów por. *B. Albanese: Actio servi corrupti*, Palermo 1959, s. 28; *Macqueron: op. cit.*, s. 184, przypis 28; *A. Schiller: Trade Secrets and the Roman Law* [w:] *Studi in onore di Salvatore Riccobono*, Palermo 1936, t. 4, s. 99, przypis 152; s. 108 i n.

milias) dwie skargi: w imieniu syna i w imieniu własnym.¹¹ Jeżeli syn zgodził się na znieważające działanie, nie ma zastosowania skarga w imieniu syna, pozostawała jednak dla *pater familias* skarga w imieniu własnym, jeżeli znieważenie syna godziło jednocześnie w honor ojca. Stwierdza to wyraźnie D. 47, 10, 1, 5 — Ulp. 56 ed.: *Usque adeo autem iniuria, quae fit liberis nostris, nostrum pudorem pertingit, ut etiamsi volentem filium quis vendiderit, patri suo quidem nomine competit iniuriarum actio, filii vero nomine non competit, qua nulla iniuria est, quae in volentem fiat*. W przypadku niewolnika mogła mieć miejsce również iniuria pośrednia, ujęta w edykcje *De iniuriis, quae servis fiunt*, przekazanym w D. 47, 10, 15, 34—35 — Ulp. 77 ed.: *Pretor ait: „Qui servum alienum adversus bonos mores verberavisse de eo iniussu domini quaestionem habuisse dicitur, in eum iudicium dabo. item si quid aliud factum esse dicitur, causa cognita iudicium dabo”*. 35. *Si quis sic fecit iniuriam servo, ut domino faceret, video dominum iniuriam agere posse suo nomine...* Niewolnik mógł być zatem użyty niejako jako środek, przy pomocy którego sprawca zamierza wyrządzić zniewagę jego właścicielowi (*ad sugillationem dominii* — D. 47, 10, 15, 35 i.f.). Przykład takiej sytuacji zawiera właśnie D. 47, 10, 26, w którym wyjaśnione są dalsze przesłanki iniiurii tego rodzaju: *...sed hoc utcumque tunc locum habere potest, quotiens ille qui suadet animum iniuriae faciendae habet. atquin potest malum consilium dare et qui dominum ignoret*. Ze zdania tego wynika, że osoba wyrządzająca zniewagę niewolnikowi (synowi)¹² mogła zmierzać celowo do znieważenia w ten sposób jego właściciela (ojca), którego musiała znać¹³. Jeżeli sprawca nie znał w ogóle dzierżyciela władzy nad osobą, wobec której skierował swoje działanie, nie można mu było, oczywiście, przypisać *animus iniuriae*. Ale nawet gdy sprawca znał go, nie wystarczyło to jeszcze do zaistnienia iniiurii pośredniej, przy której musiał nadto zachodzić po stronie sprawcy wyraźny zamiar znieważenia (*animus iniuriae*) właśnie tego właściciela niewolnika czy *pater familias*.¹⁴ W razie braku *animus iniuriae* sytuacja różnicowała się. W odniesieniu do syna możliwa była ze strony *pater familias actio iniuriarum filii nomine* (G. 3, 221; Ner. D. 47, 10, 41), jeżeli syn nie wyrażał zgody na udział w zniesławiającym działaniu; jeżeli natomiast zgadzał się, iniuria w sensie prawnym nie miała miejsca (D. 47, 10, 1, 5 — patrz wyżej). Nie było też innych możliwości

¹¹ Por. m.in. G. 2, 221; D. 47, 10, 1, 3; D. 47, 10, 1, 9; D. 47, 10, 41. Manfredini: *Contributo...* [patrz przypis 1], s. 226 i n.; Wittmann: *op. cit.*, s. 340.

¹² Przytoczone zdanie dotyczy bezpośrednio niewolnika i *servi corruptio*, ale rozważany tekst odnosi się do analogicznego problemu *filii corruptio* i odniesienie go w tej części również do syna wydaje się uzasadnione.

¹³ Tę przesłankę podkreśla szczególnie Maschke: *op. cit.*, s. 48.

¹⁴ Co do *animus iniuriae* por. Raber: *op. cit.*, s. 140; Wittman: *op. cit.*, s. 354.

zaskarżenia sprawcy. W przypadku niewolnika pozostawała natomiast zawsze do dyspozycji właściciela *actio servi corrupti* z tytułu „gorszenia” niewolnika poprzez udzielanie mu szkodliwej w rezultacie rady (*malum consilium*).¹⁵

4

Na czym polegała owa zniesławiająca sytuacja? Pytanie takie jest zasadne przede wszystkim ze względu na przesłanki iniiury pośredniej. W przytoczonym wyżej *D. 47, 10, 15, 34*, dotyczącym zniewagi wyrządzonej poprzez niewolnika, zwraca uwagę podkreślenie edyktu, że czyn znieważający narusza jednocześnie dobre obyczaje (...*adversus bonos mores*). Z kolei dla innych przypadków niż pobicie niewolnika (*verberavisse*) lub jego torturowania (*quaestionem habuisse*) zastrzega się pretor, że podejmie decyzję po zbadaniu sprawy (*causa cognita* — *D. 47, 10, 15, 34; 47, 10, 15, 43*). Ulpian komentuje tę część edyktu w ten sposób (*D. 47, 10, 15, 44*), że w przypadkach lekkiego uszkodzenia ciała lub obrazy pretor skargi (*a. iniuriarum*) nie udziela. Czyny infamujące (...*si infamatus sit vel facto aliquo vel carmine scripto*) podlegały natomiast rozpoznaniu i ocenie pretora. Musi więc zastanawiać, jak były oceniane sytuacje zawarte w *D. 47, 10, 26*.

Ogólne stwierdzenie, że niewolnik lub *filius* stali się obiektem szyderczej gry (*ludibrio habeat*), znajduje rozwinięcie w konkretnych przykładach w *D. 47, 10, 26*: *veluti si in popinam duxerit illum, si alea luserit*. Stały się one już wcześniej przedmiotem kontrowersji. Z jednej strony podawano w wątpliwość ich autentyczność¹⁶, z drugiej zaś usiłowano dociec, jakie faktycznie sytuacje mogły być objęte tym zdaniem. Tak np. Schiller uważał, że chodzi o wyciągnięcie z niewolnika przy takiej okazji (w szynku, przy grze w kości) informacji o stanie gospodarki właściciela.¹⁷ Raber natomiast za wystarczający do zniesławienia uznał sam pobyt w szynku, w którym zwykle „*eine Bordellwirtschaft betrieben wurde oder in der man dem Glücksspiel huldigte*”.¹⁸ Aby nie poprzestać na tych

¹⁵ Stąd końcowe zdanie: *atquin potest malum consilium dare at qui dominum ignoret: et ideo incipit servi corrupti actio necessaria esse*. Słusznie zauważa Wittmann (*op. cit.*, s. 355), że *animus iniuriae* stanowi tu element rozgraniczający iniiurę od *servi corruptio*.

¹⁶ Por. Albanese: *op. cit.*, s. 29 przypis 35 (*un glossema*); Longo: *op. cit.*, s. 208 (*formalmente mal redatta*); krytycznie wobec obu ustosunkowuje się Raber: *op. cit.*, s. 141, przypis 10.

¹⁷ Schiller: *op. cit.*, s. 99 (z omówieniem wcześniejszej literatury).

¹⁸ Raber: *op. cit.*, s. 139.

przypuszczeniach¹⁹, warto sięgnąć do źródeł obrazujących życie codzienne w Rzymie, które mogą objaśnić podane przykłady oraz lepiej przez to nasświetlić społeczno-obyczajowe tło stanów wywołujących inięrię.

Popina oznacza lokal, w którym prowadzony był wyszynk wina oraz sprzedaż posiłków. Podobnie jak inne lokale tego typu (*cauponae*, *tabernae*, *ganee*)²⁰ była ona miejscem odwiedzanym głównie przez ludzi z niższych warstw społecznych i nie cieszyła się dobrą opinią: *infamam honestam turpemque odisse popinam*²¹. Brud (Horat. *sat.* 2, 4, 62: *popinae immundae*), pijatyki i rozpusta (*Nonius* 119 M: *loca vinulentiae ac libidini apta*)²² składały się na tę niesławę, która odstręczała ludzi liczących się ze swą opinią i poczytujących sobie za moralną zaletę, że nigdy nie odwiedzili tego rodzaju knajpy²³. Ze względu na swą reputację podlegały też *popinae* nadzorowi edylów, pełniących w Rzymie między innymi funkcje policji obyczajowej.²⁴ Wszystkie te cechy zbiegają się w określeniu

¹⁹ W odniesieniu do niewolnika przykłady z D. 47, 10, 26 łączy Albanese: *op. cit.*, s. 29 z podobnymi sytuacjami „gorszenia” niewolnika w D. 11, 3, 1, 5 (*malibus artibus deditus*) oraz D. 11, 3, 2 (*luxoriosus*). O tych i innych jeszcze sposobach pogarszania niewolników pisze także W. Warkaliko: *Actio de servo corrupto directa — Ein Beitrag zur Frage der Vollkommenheit des römischen Privatrechts* [w:] *Gesellschaft und Recht im griechisch-römischen Altertum*, Berlin 1968, t. 1, s. 313 i n., s. 316.

²⁰ Różnice między poszczególnymi typami lokali nie miały praktycznie większego znaczenia. Por. na ten temat przede wszystkim T. Kleberg: *Hôtels, restaurants et cabarets dans l'antiquité Romaine*, Uppsala 1957, *passim* (skrócona wersja niemiecka: *In den Wirtshäusern und Weinstuben des antiken Rom*, Berlin 1963); F. Wotke: *Popina* [w:] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* [dalej cyt. RE], t. XXII, kol. 69—74.

²¹ *Lucilius* 11 M (cyt. według: C. *Lucilii Carminum reliquiae, recensuit F. Marx*, vol. 1, Lipsiae 1904). Por. Kleberg: *op. cit.*, s. 96; Wotke: *op. cit.*, RE XXII, kol. 72.

²² Cyt. według: *Nonii Marcelli De compendiosa doctrina*, edidit Wallace M. Lindsay, vol. 1, Lipsiae 1903, s. 171. Prostytcja łączona jest w źródłach najczęściej z *cauponae* (por. *Ulp. D.* 23, 2, 43, pr. i 9; *D.* 3, 2, 4, 2) zapewne dlatego, że *caupona* oznaczała także hotel, podczas gdy w *popinae* noclegów nie udzielano. I tam jednak znajdowało się osobne pomieszczenie, służące prostytucji — por. Kleberg: *op. cit.*, s. 89 i n.

²³ *Gellius* (15,12,2) przytacza mowę C. Gracchusa (...*de parsimonia ac de pudicitia sua*), w której chwali się on, że: *Nulla apud me fuit popina*. Por. też *Seneca, Ad Lucil. Epist.* 51, 4: *Non tantum corpori, sed etiam moribus salubrem locum eligere debemus... sic ne inter popinas quidem*. Również cesarzom wytykano, jako wadę obyczajową, przebywanie w *popinae* — por. Wotke: *op. cit.*, RE XXII, kol. 72 (tam też źródła).

²⁴ Należały też *popinae* do *loca aedilem metuentia* (*Seneca, de vita beata* 7, 2—3; por. też *Mart.* 5, 84; 14, 1; *Colum. de re rust.* 1, 8, 1—2; *Sueton. Claud.* 38. O nadzorze policyjnym edylów por. m.in. J. Carcopino: *Życie codzienne w Rzymie*, Warszawa 1966, s. 241; D. Sabbatucci: *L'Edilità romana: magistratura e sacerdozio*, Roma 1954, s. 317.

Ulpiana D. 4, 8, 21, 11: *Sed si in aliquem locum inhonestum adesse iusserit, puta in popinam vel in lupanarium* — „Jeśli polecił stawić się w jakimś miejscu niegodnym, jak np. w knajpie lub w burdelu.” Nie ulega zatem wątpliwości, że przebywanie w *popinae* nie licowało z godnością szanującego się obywatela i narażało na szwank jego dobre imię.²⁵

Połączenie w D. 47 10, 26 *popina* z grą hazardową (*alea*) znajduje również potwierdzenie w licznych źródłach nieprawniczych, między innymi u Cicerona, *Phil.* 13, 24: *in lustris, popinis, alea, vino tempum aetatis omne consumpsisses...*, u Marcjalisa (5, 84: *arcana modo raptus e popina aedilem rogat udus aleator*) czy Juwenalisa (11, 171—179). Sytuacja nie uległa z czasem zmianie, albowiem u późniejszych pisarzy pojawia się niezmiennie to samo zestawienie.²⁶ Dołączyć do tego można liczne wzmianki źródłowe, zawierające stereotypowy niemal zestaw: pijaństwo, rozpusta i hazard.²⁷

Bliższa analiza źródeł dowodzi jednak, że już samo uprawianie gier hazardowych stanowiło istotną wadę obyczajową, obniżającą znacznie moralną ocenę człowieka. Gry zajmowały w ogóle w Rzymie podrzędne miejsce w skali rozrywek stosowanych dla wykształconego i godnego obywatela, a namiętne oddawanie się takim zajęciom mogło prowadzić do naruszenia tej godności (*in aliquam turpitudinem* — *Cic. de off.* 1, 104).²⁸ Wyraźną przewagę nad popularnymi grami losowymi, zwłaszcza w kości, miały gry o charakterze sportowym, uprawiane *virtutis causa* (*Paul. D.* 11, 5, 2, 1; *Marc. D.* 11, 5, 3) oraz stanowiące *honestae exempla ludendi* (*Cic. de off.* 1, 104).²⁹ O hazardzie jako wadzie moralnej pisze Kwintylian (*inst.*

²⁵ M. Kaser: *Rechtswidrigkeit und Sittenwidrigkeit im klassischen römischen Recht*, SZ 1940, t. 60, s. 128; *id.*: *Über Verbotsgesetze und verbotswidrige Geschäfte im römischen Recht*, Wien 1977, s. 110 przypis 13.

²⁶ Z wcześniejszych źródeł jeszcze *Colum. de re rust.* 1, 8, 2; z późniejszych *Amm. Marc.* 14, 6, 25 (*in tabernis... pugnaciter aleis certant*); *SHA Verus* 4, 4—6 (*popinam domi instituerat... fertur et nocte perpeti alea lusisse*); *ibidem Comod.* 2, 8.

²⁷ Por. m.in. *Cic. Cat.* 2, 10; *Phil.* 2, 67; *Horat. Od.* 1, 4, 18; *Plin. Paneg.* 82, 9; *Plin. hist. nat.* 14, 140; *Juv.* 11, 171—179; *Quint. inst.* 1, 12, 18; *Amm. Marc.* 28, 4, 29; *Pomp. D.* 17, 2, 59, 1. O *alea* jako rozrywce i hazardzie por. m.in. J. Väterlein: *Roma ludens, Kinder und Erwachsene beim Spiel im antiken Rom*, Amsterdam 1976, s. 6 i n., M. Kuryłowicz: *Die Glücksspiele und römisches Recht [w:] Studi in onore di C. Sanfilippo*, vol. IV, Milano 1983, s. 269 i n., L. Winniczuk: *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 1983, s. 434 i n. (z dalszą lit. na s. 727).

²⁸ Por. też *Cic. de off.* 1, 103; *de orat.* 3, 58. W szczególności gry hazardowe uznawano za sprzeczne z dobrymi obyczajami. Por. *Juv.* 11, 176 (*alea turpis*); *Suet. Claud.* 39 (*infamia aleae*). Także Owidiusz (*Rem.* 146—148), Kwintylian (*inst.* 1, 12, 8), Seneka (*de brev. vita* 13, 1; *de vita beata* 7, 3), *Marcialis* (4, 14; 13, 1), *Juvenalis* (II, 176—182) i *Makrobiusz* (*sat.* 1, 15, 11) przedkładali literaturę i naukę nad gry.

²⁹ Były to na przykład zawody z oszczepem, gry z piłką, biegi, skoki, zapasy, walka na pięści oraz polowanie (por. tu również *Horat. Od.* 3, 24, 54—58).

2, 4, 22: *vitium moris*), piętnuje gromko *alea* także Juvenalis (1, 87—89). Tenże pisarz zwraca też uwagę na konieczność ostrzeżenia młodzieży przed przejmowaniem od starszych takich wad (*maiorum vitia*), jak właśnie uprawianie hazardu (Juv. 14, 1—4; 14, 31—32; 14, 39). W tym kontekście przykład z D. 47, 10, 26, dotyczącego wciągania syna (*filius*) do hazardu nabiera wyraźnego znaczenia działania demoralizującego.

Dla całości obrazu należy dodać, że gry hazardowe na pieniądze były w Rzymie od dawna ustawowo zabronione³⁰ i ścigane karnie³¹. *Alea* oznaczała więc działanie sprzeczne zarówno z prawem, jak i z dobrymi obyczajami. Hazardziści stawiani byli na równi z ludźmi o najgorszej opinii (...*omnes aleatores, omnes adulteri, omnes impuri impudicique* — Cic. *Cat.* 2, 23)³² i miano gracza (*aleator*) uznawane było za obelżywe³³. Już te cechy dowodzą, że uprawianie hazardu było wystarczająco niemoralne i niesławne. W D. 47, 10, 26 należy widzieć zatem dwa przykłady sytuacji mogących wywołać inięrię: 1) *si in popinam duxerit*; 2) *si alea luserit*. Każda z nich była sprzeczna z dobrymi obyczajami i obrażająca dobre imię. Przy stanach faktycznych wypełniających treść inięrii działanie *contra bonos mores* miało zaś, jak już wspomniano, istotne znaczenie.³⁴

5

Gry hazardowe na pieniądze prowadziły oczywiście także do majątkowych szkód i długów (*damna aleatoria*).³⁵ Znaczną część tytułu D. 11, 5;

³⁰ Por. Plaut. *Miles* 164; Cic. *Phil.* 2, 56; Horat. *Od* 3, 24, 58; Paul. *D.* 11, 5, 2, 1. Zakaz powtórzył Justynian: C. 3, 43, 1 (r. 529). O *leges aleariae* por. m.in. Kuryłowicz: *op. cit.*, s. 277 i n., G. Longo: *Leges aleariae* [w:] *Novissimo Digesto Italiano*, t. IX, s. 793, 796.

³¹ Por. Cic. *Phil.* 2, 56; Ps. *Ascon. in divin.* 24; Ovid. *Trist.* 2, 471; T. Mommsen: *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1889 (Neudruck 1955), s. 860. Obszerniej o karnym ściganiu gier hazardowych pisze G. Schönhardt: *Alea. Über die Bestrafung des Glücksspiels im älteren römischen Recht*, Stuttgart 1885. Por. ponadto recenzję Pernice, *SZ* 1886, t. 7, s. 148, a nadto M. Kuryłowicz: *Alea i kontrakty aleatoryjne w prawie rzymskim*, CPH 1984, t. 36, z. 2, ss. 75—90.

³² Por. też Cic. *Phil.* 3, 35: *libidinosus, petulans, impudicus, aleator, ebrius*; *Phil.* 8, 26; *Quint. inst.* 2, 4, 22; *Amm. Marc.* 28, 4, 21 (*fures et latrones*). Podobne zestawienie występuje w źródłach określających wady niewolnika — por. np. Cic. *de off.* 3, 91 (...*mendacem esse, aleatorem, furancem, ebriosum*); *Truph.* D. 50, 16, 225 (*furem adulterum aleatorem*); *Ulp. D.* 21, 1, 4, 2; 21, 1, 25, 6; M. Kuryłowicz: *Servus aleator* [w:] *Studi in onore di A. Biscardi*, vol. IV, Milano 1983, ss. 527—536.

³³ Por. I. Opeit: *Die lateinischen Schimpfwörter und verwandte sprachliche Erscheinungen*, Heidelberg 1965, s. 154; 157. Obelżywe było też miano hulaki spędzającego czas w knajpach (*popino*) — por. Wołke: *op. cit.*, RE XXII, kol. 72.

³⁴ Por. D. 47, 10, 15, 34; 47, 10, 15, 43; Paul. *Coll.* 2, 5, 2; Wittmann: *op. cit.*, s. 303.

³⁵ Cic. *Phil.* 2, 67; także *Phil.* 2, 56 (*quod in alea perdiderat*); *Quint. inst.* 6, 3, 72 (*ab amicis redemptum ex alea*); Juv. 1, 92 (*sestertia centum perdere*); Horat.

De aleatoribus wypełnia właśnie fragment komentarza Paulusa do edyktu pretorskiego, dotyczącego zobowiązań z tytułu gier losowych niewolników lub *filius familias*. Problem musiał więc być dobrze znany i niebłahy, zwłaszcza że niewolnik ani *filius familias* nie mieli własnego majątku i grali praktycznie nieraz na koszt swoich zwierzchników. Majątkowe następstwa gier odgrywały większą rolę w odniesieniu do niewolników, albowiem oprócz bezpośrednich długów z gry hazard niewolnika oznaczał wadę, zmniejszającą jego wartość handlową.³⁶ Z tego też względu, jeśli nawet po stronie osoby wciągającej niewolnika do gry nie zachodził *animus iniuriae*, to odpowiadała ona jednak za jego pogorszenie (*servi corruptio* — *D. 47, 10, 26*). Pogorszenie to miało więc bezpośredni aspekt majątkowy, nie występujący przy *filius familias* (*D. 11, 3, 14, 1* — patrz wyżej 1 i 2). Ponownie potwierdza się więc wniosek, że *actio servi corrupti* w *D. 47, 10, 26* łączy się tylko z niewolnikiem i nie kłóci się z wymienionym tamże *filius*.

Majątkowe konsekwencje gier niewolnika czy syna pozostają jednak również w pewnym związku z iniurią pośrednią. W przypadku mianowicie przegranej takiej osoby prawo dochodzenia zwrotu przegranej przysługiwało właścicielowi lub ojcu (*pater familias*). *D. 11, 5, 4, 1* — *Paul. 19 ed.: Si servus vel filius familias victus fuerit, patri vel domino competit repetitio, item si servus acceperit pecuniam, dabitur in dominum de peculio actio...*

Podobnie w razie wygranej osoby podległej władzy odpowiedzialność z tego tytułu ponosił zwierzchnik familijny.³⁷ W obu przypadkach już sam udział w procesie z tytułu niedozwolonej gry hazardowej nie przynosił zapewne sławy. Można nawet przypuszczać, że *pater familias* z reguły rezygnował z dochodzenia zwrotu pieniędzy przegranych przez syna, albowiem roszczenie takie nie licowało z jego godnością, jeśli się z nią liczył. Musiałby wówczas także ujawnić, że jego syn gra hazardowo, co mogło narazić syna nawet na odpowiedzialność karną. Uszczerbek dobrego imienia rodziny (*fama et dignitas domus* — *D. 11, 3, 14, 1; 47, 10, 1, 5* — patrz wyżej 2) byłby wówczas jeszcze bardziej dotkliwy. W tym sensie majątkowe skutki gier łączyły się z ich aspektami moralnymi. W obu zakresach skutki te odczuwał także ojciec (*pater familias*). Z tych względów nakłonienie syna do gry hazardowej mogło naruszyć honor ojca i jego dobre imię, co — przy takim właśnie zamiarze sprawcy — wypełniało treść deliktu iniurii i uzasadniało użycie przez ojca skargi (*actio iniuria-*

Epist. 1, 18, 21 (praeceps alea nudat). Stąd też określenia: *alea fallax* (*Ovid. ex Ponto 4, 2, 21*), *alea damnosa* (*Mart. 14, 18, 1*); por. Väterlein: *op. cit.*, s. 7.

³⁶ Por. przypis 32.

³⁷ Por. na ten temat Valino: *op. cit.*, s. 202. Zobowiązaniami z gier zajmuje się w osobnym artykule *Alea i kontrakty aleatoryjne.*, (patrz przypis 31).

rum) przeciwko niemu. To samo odnosi się do omówionego wciągania *filius* do szynku (*popina*); tym bardziej gdy obie te sytuacje wystąpiły razem (gra hazardowa w szynku), co było w Rzymie zjawiskiem wcale niezadkim.

Przedstawione uwagi przekonują, że zawarte w D. 47, 10, 26 zagadnienia skutków prawnych demoralizacji syna lub niewolnika oraz przykłady takich działań znajdują swoje potwierdzenie w życiu codziennym Rzymian i w ich nie zawsze najlepszych obyczajach. W ten sposób też prawne problemy uzyskują społeczne i obyczajowe uwiarygodnienie.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу текста *Paulusa D. 47, 10, 26*, содержащего специфические для обычаев Рима древнего факты оскорбления (*iniuria*). Здесь речь идет о так называемом непосредственном оскорблении, нанесенном отцу (*pater familias*) или владельцу раба путем действия, направленного на сына, подлежащего власти (*filius familias*) или на раба. В D. 47, 10, 26, описана ситуация, когда посягательство заключалась в том, что сын (раб) был затащен в трактир (*popina*) и втянут в азартную игру (*alea*). Обе эти ситуации считались недостойными, оскорбляющими собственное достоинство. Анализ юридических и нравственных аспектов оскорбления, описанного в D. 47, 10, 26, обосновывает вывод о подлинности этого текста, хотя до сих пор его подозревали в интерполяции.

ZUSAMMENFASSUNG

Gegensatz des Aufsatzes ist die Analyse des Textes von *Paulus D. 47, 10, 26*, der für die römische Sittlichkeit spezifische Tatbestände der Injurie enthält. Es handelt sich hier um die sog. mittelbare Injurie, die dem Vater (*pater familias*) oder dem Sklavenherrschaft durch eine gegen den Haussohn (*filius familias*) oder gegen den Sklaven gerichtete Handlung angetan wurde. In der in D. 47, 10, 26 beschriebenen Situation beruhte die Beleidigung darauf, dass der Sohn (Sklave) in die Schenke (*popina*) gezogen und zum Würfelspiel (*alea*) verleitet wurde. Beide Situationen wurden für Verletzung der guten Sitten und der persönlichen Würde gehalten. Die Analyse der rechtlichen und Sittenaspekte der in D. 47, 10, 26 bestimmten Injurie rechtfertigt den Schluss, dass der Text den bisherigen Verdächtigungen entgegen authentisch ist.

